

УДК 37.034

DOI 10.31652/2415-7872-2022-70-24-30

ОЛЕНА СТОЛЯРЕНКО

orcid.org/0000-0002-1899-8089

olena-best@ukr.net

доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ОКСАНА СТОЛЯРЕНКО

orcid.org/0000-0001-7080-0626

oksanny-81@ukr.net

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов Вінницького національного технічного університету
вул. Хмельницьке шосе, 95, м. Вінниця

ЮЛІЯ КОВАЛЬ

аспірантка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено фрагмент дослідження психолого-педагогічних детермінант формування гуманістичних екологічних ціннісних ставлень, визначення ролі в цьому процесі когнітивного та емоційного компонентів.

На відміну від традиційного підходу, наголошено на багатовимірності досліджуваних категорій, на уявленні про три рівні самосвідомості. Оцінено поведінку за двома змінними, аналіз яких здійснювався в трьохвимірному просторі, утвореному трьома вісями: домінування–підкорення, дружжелюбність–ворожість, емоційність–аналітичність.

Ключові слова: екологічна культура, ціннісні ставлення, емоційно-ціннісне ставлення; когнітивний компонент; емоційний компонент; трирівнева структура самосвідомості.

OLENA STOLIARENKO

Doctor of Pedagogics, Professor of the Department of Pedagogy, Vocational Education and Management of Educational Institutions at Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University
Ostrozkoho Str., 32, Vinnytsia

OXSANA STOLIARENKO

Candidate of Pedagogics,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages,
Vinnytsia National Technical University
Khmelnyske Shosse Str., 95, Vinnytsia

JULIA KOVAL

Postgraduate student at Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University
Ostrozkoho Str., 32, Vinnytsia

THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF PERSONALITY'S ECOLOGICAL CULTURE HUMANISTIC COMPONENTS DEVELOPING

The article highlights psychological and pedagogical foundations of value-oriented attitudes in terms of a person's ecologic culture forming based on the component analysis. It substantiates the role of cognitive and emotional components in the process of a person's development. Humanistic values play a very important role in the process of analyzing the structure and detailed characteristics of all value components of a person's ecologic culture. We consider value-oriented attitude and a person's role as component parts of ecologic culture. The article presents a fragment of the study of psychological and pedagogical conditions of the humanistic environmental values formation process, determining the role of cognitive and emotional components. Understanding of ecological humanistic moral categories allows individuals to decide whether they are formed in their consciousnesses in the situations where they can become either an obstacle to their own activity or an important prerequisite for effective self-realization. Emotional and value-oriented attitude to oneself is an important component of such a general notion formation as a value-oriented attitude to a person and his environment. Acquired scientific knowledge about a person, the purpose and meaning of his life, moral qualities, how to act in a given situation; adequate self-esteem contributes to the positive development of emotional and value-oriented attitudes. Most studies on dimensionality indirectly state that emotional and value-oriented attitudes are one-dimensional. We emphasize the multidimensionality of the categories under study. According to this statement emotional and value-oriented attitude is regarded as a feeling, and in terms of the problem of dimensionality – as independent components of this phenomenon. In studying this problem, we relied on the idea of three levels of self-awareness: for example, the value-oriented attitude to a person implies an attitude to oneself; attitude to another person and the attitude to another things. Analysis of the dimensionality of emotional and value-oriented attitudes shows that it is regarded as a feeling which is a category that characterizes the psychological characteristics of an individual. The development of such level as self-awareness, communication and interaction with others is also an important factor. However, such communication also acquires an intrapsychic form – it turns into self-communication, a real "personological"

structure, which assumes the existence of as many close and distant partners (objects), reproduces its phenomenological structure. We evaluated the behavior of the members of the experimental group by two variables, the analysis being carried out in a three-dimensional space formed by three axes: dominance-submission, friendliness-hostility, emotionality-analyticalness. This methodological technique allows you to study the problem of interaction and compatibility, types of values to others and the environment, to characterize their manifestations in students. Thus, the emotional attitude is not one-dimensional. It can be considered in the projection of three axes of emotional and value-oriented attitude to a person: "sympathy – antipathy", "respect – disrespect", "intimacy – alienation", which do not coincide with the axes or parameters of the behavioral aspect of the relationship. This conclusion follows from the fact that at the first stage the factors of emotional attitude appeared simultaneously with the behavioral ones: "domination – subjugation", "dependence – freedom", "cooperation – competition". It is necessary to speak about the reliability of allocation of axes of emotional attitude. They were obtained as a result of two different experimental techniques (expert evaluation of the attitudes to others, evaluation of their own attitudes), different participants in the experiment (adults and students), as well as two different methods of factor analysis (centroid and principal factors method). The reliability of the selected axes is indicated by the re-factorization of the finally selected scales. The defined three-dimensional structure is characterized by universality. It can be used both to analyze the perception of the pupil's attitudes in the family, and in other situations of friendly communication. Based on the results obtained, we can re-evaluate the emotional component of values.

Thus, the data obtained in the course of the study allow us to characterize emotional and value-oriented attitudes much more accurately than if they would have been characterized based on the idea of one-dimensional "positive-negative" nature of attitudes. There is also the possibility of a more differentiated diagnosis of disorders in attitudes and relationships, which is important for the prevention of undesirable behaviors.

Key words: ecological culture, values, emotional and values; cognitive component; emotional component; three-level structure of self-awareness.

Екологічна культура – складне багатокomпонентне явище. Гуманістичним цінностям належить украй важлива роль. Адже людина – частина природи. Ціннісне ставлення до неї ми розглядаємо як складову екологічної культури особистості. Гуманістичні засади її виховання визначають концепції та висновки соціальних філософів (В. Андрущенко, М. Михальченка, В. Муляра), педагогів (О. Бондаревської, С. Гончаренка, В. Гриньової, О. Савченко, В. Сухомлинського), психологів (Г. Балла, І. Беха, І. Боришевського, Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Максименка, С. Рубінштейна), учених різних галузей науково-антропологічного пізнання, які розробляли теоретичні, історичні аспекти людинознавства, навчання і виховання з позиції гуманістичних екологічних цінностей (Б. Ананьєв, А. Петровський, В. Петровська); концепція «відображеної суб'єктності» (В. Петровський); положення, які стосуються дослідження процесів емоційно-інтелектуальної ідентифікації (Є. Калашнікова, Л. Панкін); результат теоретичного узагальнення досвіду гуманістичної педагогіки (А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс). Науковці по-різному трактують феномен формування відношень і ставлень (В. Мясичев, О. Третьяк, С. Тищенко), ціннісних ставлень, які виступають у вигляді прагнень, схваленень, надання переваги, суджень і є предметом вивчення вікової, соціальної і педагогічної психології, соціології, педагогіки (В. Білоусова, В. Братусь, Є. Беляєв, В. Василенко, В. Водзінська, А. Донцов, В. Киричок, Г. Костюк, А. Титаренко, В. Ядов).

Мета статті полягає в дослідженні психолого-педагогічних детермінант формування гуманістичних екологічних ціннісних ставлень, обґрунтуванні ролі в цьому процесі когнітивного та емоційного компонентів.

Найбільшу роль у статті ми звертаємо на аналіз емоційно-ціннісної складової в екологічному вихованні, у ставленні до людини і природи. Розуміння екологічних гуманістичних моральних категорій дозволяє особистості оцінити їх наявність у себе самої в ситуаціях, коли вони чи їхня відсутність стають перешкодою до власної активності чи, навпаки, важливою передумовою дієвої самореалізації. Визнання чи невизнання факту звершення вчинку – важлива детермінанта, яка визначає весь характер особистісних зусиль з усвідомлення мотивів поведінки, їх прийняття чи відкидання. Так, емоційно-ціннісне ставлення до себе, що виражається в почутті власної гідності, самоповазі, або, навпаки, у засудженні себе, у проявах докорів меншовартості в структурі особистості виступає важливим компонентом формування такого узагальненого утворення, як в цілому ціннісне ставлення до людини [6; 7; 8]. Це результат осмислення в світлі значимих етичних оцінок своїх переживань і поведінки. Засвоєні наукові знання про людину, призначення й зміст її життя, моральні якості, моральна й екологічна культура; адекватна самооцінка сприяють позитивному розвитку емоційно-ціннісних ставлень.

Використання того чи іншого категоріального апарату, не може повністю зарадити в розв'язанні складних особистісних проблем, наприклад, що виникають при аналізі емоційної складової самосвідомості. Одна із них стосується розмірності емоційно-ціннісного ставлення до самого себе. У більшості досліджень опосередковано стверджується, що емоційно-ціннісне ставлення до себе є одновимірним; говориться про високу або низьку самоповагу, про високу й низьку самооцінку. Згідно цієї точки зору, найбільш складним є сам об'єкт ставлення – образ «Я», а не ставлення до нього. Але багатовимірність «Я» побічно передбачає і складність у ставленні до нього. При такій постановці питання емоційно-ціннісне ставлення розглядається як почуття, і як проблема про

розмірність – як незалежні складові цього явища. Під час вивчення цього питання ми опиралися на уявлення про три рівні самосвідомості.

Аналіз розірності емоційно-ціннісного ставлення вимагає розгляду його як почуття, що є категорією, що характеризує психологічні особливості індивіда. Можна не вважати, що людина володіє особистісною самосвідомістю, але ніхто не відмовить їй у здатності на почуття. Хоча й у виникненні емоцій більшу роль відіграють уроджені біологічні механізми, почуття, як специфічні предметні узагальнення емоцій, виховуються як і багато інших якостей. При цьому розвиток почуттів проходить той самий, зазначений Л. Виготським шлях, від інтер- до інтрапсихічної функції [2]. Спочатку людина сприймає почуття інших, своїх близьких, і в спілкуванні з ними сприймає саму структуру почуття.

Свого часу була висловлена ідея про *триедину структуру ставлення людини відносно самої себе*. Воно опосередковане відносинами з іншими. Справа не тільки в тому, що само ставлення зумовлюється ставленням до іншого, а в тому, що воно також опосередковане ставленням до себе когось іншого. Таким чином, самосвідомість трьохкомпонентна: вона припускає ставлення до самого себе; до іншої людини і ставлення іншого (очікуване, або, яке уже сприймається). У житті нас оточує багато людей, але в процесі усвідомлення відбувається їхнє узагальнення. Ми припускали, що воно відбувається в двох напрямках – осмислення відсутніх власних якостей, властивостей, особливостей, де інший – людина, відмінна від суб'єкта; і узагальнення властивих самому суб'єктові якостей – тоді мова йде про схожого іншого.

Розвиток того рівня, що ми позначили як самосвідомість індивіда, спілкування й взаємодія саме з іншими виступає визначальним чинником. Однак це спілкування теж набуває інтрапсихічної форми – воно перетворюється на аутоспілкування, реальна «персонологічна» структура, що припускає існування якомога більшої кількості суб'єктів, близьких і віддалених. Аналізуючи розмірність емоційно-ціннісного ставлення особистості, звертаємося до термінології. У словниках ми знаходимо слова, що позначають різні емоційні ставлення до інших суб'єктів і до себе типу: «Він мені (я собі) противний, я його (себе) ненавиджу, люблю, боюся, остерігаюся, я ним (собою) захоплююся, я ним (собою) зворушений». Багато із них відноситься до ситуативних станів (емоцій) і до усталених ставлень (почуттів) одночасно. У нас виникло питання про те, чи існує щось загальне в ставленнях, позначуваних певними словосполученнями. Відповідь на нього можна відшукати двома шляхами. У першому випадку спробуємо виділити базові класи емоційних ставлень так, щоб елементи кожного із них містили тільки свої, відсутні в інших ознаки. За таким принципом побудована диференціальна теорія емоцій [3].

На думку К. Ізарда, для кожної фундаментальної емоції (інтерес, радість, подив, горе, гнів, відроза та інші) характерні: а) специфічний внутрішньо детермінований нервовий субстрат, б) мімічні або нервово-м'язові виразні комплекси; в) специфічне суб'єктивне переживання чи феноменологічна якість [3]. Згідно цієї точки зору не поєднаних емоційних ставлень повинно бути ніяк не менше, ніж фундаментальних емоцій, тому що майже кожна із них може при відповідних умовах стати стійким емоційним ставленням, почуттям (наприклад, емоція любові – почуття любові, емоція провини – почуття провини). Інший шлях – спробувати умовно виділити універсальну вісь, запропонувати такі психологічні виміри, на яких можна було б розташувати зовні відмінні емоційні ставлення так, щоб у запропонованих межах осі вони б мали тільки кількісну різницю. Так, наприклад, уже просте порівняння ставлень, що передаються антонімічними парами «сприймати – відхилити», «зацікавлюватися – ігнорувати», «ставитися доброзичливо – вороже», дозволяє виявити певну спільність, деяку змістовну вісь. Кінці цієї вісі можуть задаватися парою «ставитися позитивно, любити – ненавидіти», а інші ставлення будуть розташовані посередині.

Першою і найбільш відомою «моделлю» стала розроблена двовимірною моделлю міжособистісних відношень [13]. Методика створена Т. Ліри, Г. Лефоржем, Р. Сазеком. Вона призначена для визначення уявлень суб'єкта про себе, ідеальне «Я», а також для аналізу взаємовідносин у малих групах, що ґрунтуються на особливих ставленнях до себе та інших. За допомогою цієї методики виявляється панівний тип ставлень до людей, як у самооцінці, так і взаємооцінці проявів поведінки. При вивченні міжособистісних взаємовідношень найбільш часто виділяються два фактори: домінування–підкорення та дружелюбність–агресивність. Саме вони визначають загальне враження в процесі сприйняття й названі головними компонентами при аналізі стилю поведінки. А за складом можуть бути співвіднесені з двома вісями з трьох головних у семантичному диференціалі Ч. Осгуда: оцінка, сила [14].

Американські дослідники опираються на позицію, що поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється в трьохвимірному просторі, утвореному трьома вісями: домінування–підкорення, дружелюбність–ворожість, емоційність–аналітичність. Вісь «любов–ненависть» виділяють у вивченні ставлень [10; 15]; у дослідженнях привабливості [11].

С. Максимов запропонував індекси точності рефлексії, диференційованості сприйняття суб'єктів, чужих думок, надійності перебування особистості в групі, важливості групи для особистості [4, с. 89]. Цей методичний прийом дозволяє вивчати проблему взаємодії й сумісності, ціннісних

ставлень і може широко використовуватися у виховній роботі. За цією методикою ми визначали також типи ставлень до оточення і характеризували їхні прояви: 1) *авторитарний* (13–16 – диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка є лідером групової діяльності, повчає, наставляє, у всьому намагається покладатися лише на власну думку, не вміє сприймати поради інших. Усі помічають цю владність, але визнають її; 9–12 – домінуючий, енергійний, компетентний, авторитетний, успішний, полюбляє давати поради, потребує поваги; 0–8 – упевнена в собі людина, але не обов'язково може бути лідером, уперта й настирлива). 2) *Егоїстичний* (13–16 – намагається зайняти зверхню позицію, бути «над», але одночасно окремо від інших, самозакоханий, незалежний, егоїстичний. Труднощі перекладає на оточуючих, але сам від них відмежовується, хвалькуватий, самовдоволенний; 0–12 – має егоїстичні риси, для нього характерна орієнтація на себе, схильність до суперництва). 3) *Агресивний* (13–16 – жорстокий і ворожий, нестриманий, запальний, агресивність може зумовити асоціальну поведінку; 9–12 – вимогливий, прямолінійний, відвертий, суворий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, насмішливий, іронічний, дратівливий; 0–8 – упертий, цілеспрямований і енергійний). 4) До всього ставиться *нідозріло* (13–16 – відчужений від «ворожого» світу, уразливий, завжди сумнівається, злопам'ятний, постійно всіх звинувачує (шизоїдний тип характеру); 9–12 – критичний, відчуває труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість, замкнутий, скептичний, для нього характерне велике розчарування в людях, скритий, негативизм проявляє у вербальній агресії; 0–8 – критичний відносно соціальних явищ та оточуючих людей). 5) *Підлеглий* (13–16 – покірний, схильний до самокритики, увесь час себе докоряє, має слабку волю, слабохарактерний, схильний поступатися всім у всьому і завжди ставить себе на останнє місце, засуджує, бере провину на себе, пасивний, намагається знайти опору у комусь більш сильному; 9–12 – сором'язливий, визнає сильнішого без урахування ситуації; 0–8 – боягузливий, поступливий, емоційно уразливий, не має власної думки, покійно виконує свої обов'язки). 6) *Залежний* (13–16 – невпевнений у собі, має нав'язливі стани, фобії, сумніви, переживає з будь-якого приводу, тому залежний від інших, чужої точки зору; 9–12 – поступливий, безпомічний, не вміє чинити опір, щиро вірить, що інші завжди мають рацію; 0–8 – конформний, м'який, завжди розраховує на допомогу і чекає порад, довірливий, схильний до захоплення іншими, ввічливий). 7) *Дружелюбний* (9–16 – дружелюбний і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, намагається задовольнити вимоги всіх, бути добрим для кожного без урахування ситуації, прагне досягнути мети, що висувається мікрогрупою, має розвинені психологічні механізми витіснення та пригнічення, емоційно лабільний (истероїдний тип характеру); 0–8 – здатний до співробітництва, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і конфліктних ситуацій. Прагне завжди погоджуватися з думкою оточуючих, конформний, визнає умовності, правила і принципи «гарного тону» у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст у досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання та любов, комунікабельний, проявляє теплоту та дружелюбність у відносинах). 8) *Альтруїстичний* (9–16 – гіпервідповідальний, завжди жертвує своїми інтересами, прагне допомагати і співчувати всім, але буває нав'язливий у своїй допомозі й занадто активний по відношенню до оточуючих, неадекватно приймає на себе відповідальність за інших (може ховатися за зовнішню «маскою», за якою знаходиться особистість протилежного типу); 0–8 – відповідальний відносно людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє у співчутті, симпатії, турботі, ласці, уміє підбадьорити й заспокоїти оточуючих, безкорисливий та співчутливий. Аналіз поведінки й віднесення вихованців до того чи іншого вираженого типу ставлень переконав, що ставлення в емоційному аспекті має знак, який може бути позитивним або негативним, що виражає сприйняття чи нехтування, симпатію або антипатію, любов чи ненависть. Однак нас цікавило, чи дійсно емоційне ставлення одновимірне, або всередині виміру «позитивне – негативне» можна виявити іншу вісь (визначити її параметри). Твердження, яке підлягало експериментальній перевірці, полягало в тому, що емоційне ставлення неодновимірне й може стосуватися принаймні двох вимірів [5]. Один охоплює безпосереднє ставлення (почуття приязні або ворожості) і може бути позначений як «симпатія–антипатія», другий відноситься до емоційних переживань, які набувають більше оцінного характеру, що передбачає порівняння й деяке внутрішнє обґрунтування й може бути позначене як «сприйняття–байдужість». Вивчали це питання ми в два етапи. На *першому* – головним методом дослідження став аналіз експертами ситуацій парних випадків з допомогою шкал. Структура і характер такого відношення визначалися заздалегідь (метод репертуарних решіток [12]). Було запрошено 10 експертів і пари учасників, що відтворювали задані критерії. Проаналізовано біля двадцяти ситуацій. Для них були побудовані шкали за семибальною системою (від +3 до –3). За допомогою розроблених шкал (їх було сорок) вивчалися варіанти двох варіантів позицій («розуміє – не розуміє», «байдужий – зацікавлений», «заохочує – не проявляє ініціативу») ми отримали оцінки (40 шкал × 10 експертів × 20 ситуацій × 2 точки зору), які опрацьовували і робили висновки. Щоб скоротити кількість даних, які максимізують дисперсію (варімакс) визначеного простору змінних і виділити основні фактори явища, що вивчається, відносно отриманих цифрових експериментальних даних здійснювалася процедура

факторного аналізу центроїдним методом з програмою Варімакс-обертання діаграми розсіювання. Факторизація за шкалами отриманих результатів дозволила виділити 7 факторів, що пояснюють 80% дисперсії. *Перший фактор* змісту шкал – це «сприйняття – відхилення» (інформативність 54%) представлений пропонованими варіантами. *Другий* характеризує дистанціювання (інформативність 7%) репрезентований шкалами: прагне брати участь, допомогти іншим, зацікавлений, сприймає позитивно, співчуває, підтримує, з одного боку, і відсторонений, байдужий, далекий, черствий, байдужий – з іншого. *Третій фактор* «домінування – залежність», що характеризує поведінку (інформативність 5%), представлений тільки двома шкалами: на одній – шукає допомоги, виконує роль підлеглого, на іншій – сам проявляє ініціативу. *Четвертий фактор* «залежність – незалежність» (інформативність 3%). *П'ятий фактор* «повага, цінує працю іншого – зневага, байдужість до діяльності» (інформативність 4%). *Шостий* – (інформативність 4%) пов'язує перший і п'ятий фактор, тобто «сприйняття – відхилення», «повага, цінує працю іншого – зневага, байдужість до діяльності». Вони мають високий показник кореляції (з першим – 0,61, з п'ятим – 0,34) при незначній кореляції самих зазначених факторів. Таким чином, шостий фактор не може бути незалежним за змістом виміром. Його можна розпізнати за віссю позитивне – негативне ставлення. *Сьомий*, низько інформативний фактор (інформативність 2,5%) поданий шкалами: розуміє, почуває себе впевнено, заохочує, очікує на співробітництво, прагне до контактів і на іншому полюсі – не розуміє, побоюється, відчуває ворожість, може звертатися тільки у справі, уникає контактів. Цей фактор поєднує емоційні й поведінкові риси й може характеризувати дружелюбне співробітництво проти ворожої конкуренції. Отже, із отриманих семи факторів три відображають власне емоційне, а точніше, емоційно-ціннісне ставлення. Два з них зумовлені «сприйняттям – відхиленням», «повагою – зневагою». Крім того, виявлено третій фактор – дистанціювання «близькість – віддаленість»). Один із факторів дозволяє дати глобальну позитивну або негативну емоційну оцінку. Два фактори відповідають поведінковим параметрам узаємин у діяльності й відповідають виділеному Т. Ліри «домінуванню – залежності» й запропонованій Шефером «свободі – залежності». Сьомий фактор, з його емоційно-діючою природою, є ланкою, що поєднує взаємодію з позитивним сприйняттям і установкою на співробітництво, з одного боку, і відношення з негативним навантаженням і установкою на ворожість – з іншого.

Завданням *другого етапу* була перевірка отриманих результатів і виділення так само трьох аспектів емоційно-ціннісного ставлення, але з використанням іншої процедури. Учасники відрізнялися віком, статусом і використовувалась інша програма факторної обробки даних. На цьому етапі ми прагнули довести універсальність виділених факторів. Були обрані шкали версії, придатної для вивчення особливостей формування ціннісних ставлень. Якщо в першому випадку вихованці виступали у ролі експертів, що оцінювали чужі відносини, то в цьому експерименті інструкція передбачала давати оцінку їхнім власним ставленням і взаємовідносинам з іншими. Вік і статус учасників дослідження відрізнялися. На першому етапі це переважно були старшокласники, на наступному – учні 6–7 кл. Усього використовувалося 6 ситуацій оцінки. Для аналізу використовувалися шкали, що відносилися до трьох факторів емоційно-ціннісного ставлення, виявлених на першому етапі. Усього ми обрали 18 таких шкал; до кожного фактора ми додали антоніми. Для обробки даних використовували факторний аналіз методом головних факторів [9] з програмою Варімакс-обертання. У зміні програми обробки полягала третя відмінність 2-го етапу експерименту. Під час загальної факторизації результатів ми отримали різні точки зору за даними всієї кількості бланків-відповідей (24 шкали × 6 інструкцій × 54 учасника), потім її проводили вдруге, але тільки за 18 остаточно відібраними шкалами. У результаті загальної факторизації було визначено чотири фактори, які пояснюють 94,7% дисперсії. Четвертий фактор виявився невишарпаним, тому що не мав значимих навантажень по жодній із шкал. Отримані фактори збігаються і за шкалами в цілому, і відповідно до інтерпретації з факторами, отриманими на першому етапі. Для другої загальної факторизації були обрані 18 найбільш «працюючих» шкал (по шість кожного фактору). В результаті повторної факторизації проявилися три основних фактори, що пояснюють 94% дисперсії, які і вдруге виявилися тими ж, і шкали повністю збіглися з відібраними.

Для уточнення інтерпретації факторів була використана процедура експертної оцінки. Експертами обрали старшокласників, яким пропонувалося оцінити, що є загальним для шкал, які були виділені в один фактор, і обрати пару антонімів, що узагальнюють усі шкали даного фактора. З аналізу оцінки експертами виділених шкал ми побачили, що вони досить одноманітні й практично відповідають нашій інтерпретації цих факторів.

Для додаткової перевірки незалежності трьох зазначених факторів визначався коефіцієнт кореляції між виділеними відповідно до фактору компонентами емоційного ставлення позитивних, нейтральних і негативних оцінок між будь-якими параметрами із трьох факторів. З 162 коефіцієнтів значимими виявилися тільки 4, що безсумнівно свідчить про незалежність виділених факторів. Отже, емоційне ставлення не одновимірне. Його можна розглядати в проекції трьох осей емоційно-ціннісного ставлення до людини: «сприйняття – відхилення», «повага, цінує працю іншого – зневага, байдужість до діяльності», «близькість – віддаленість», які не співпадають з осями, або

параметрами, поведінкового аспекту. Цей висновок впливає з того факту, що на першому етапі фактори емоційного ставлення виділилися одночасно з поведінковими: «домінуванням – підкоренням», «залежністю – свободою вибору», «співробітництвом – конкуренцією». Слід сказати про надійність виділення осей емоційного ставлення. Вони отримані в результаті використання двох різних експериментальних прийомів (експертної оцінки ставлень інших, оцінки власних ставлень), різних учасників експерименту, а також двох різних методів факторного аналізу (центроїдний і метод головних факторів). На надійність виділених осей указує й повторна факторизація остаточно відібраних шкал. Визначена тривимірна структура характеризується універсальністю. Вона може застосовуватися як для аналізу сприйняття вихованцем ставлень у різних ситуаціях дружньої взаємодії. Опіраючись на отримані результати, можна по-новому оцінити емоційну складову ціннісних ставлень.

Отже, отримані у процесі дослідження дані дозволяють набагато точніше й диференційованіше охарактеризувати емоційно-ціннісні ставлення, ніж в умовах опори на уявлення про одновимірний «позитивно-негативний» характер ставлень. З'являється можливість і більш диференційованої діагностики порушень у ставленні й відносинах, що має велике значення для корекції небажаних форм поведінки у формуванні емоційної й екологічної культури.

Література

1. Артемьева Е. Ю, Мартынов Е. М. Вероятностные методы в психологии. М. : Изд-во МГУ, 1975. 206 с.
2. Выготский Л. С. Развитие высших психологических функций. М.: АПН СССР, 1960. 298 с.
3. Изард К. Психология эмоций / перев. с англ. А. Татлыбаева. СПб.: Издательство «Питер», 1999. 464 с.
4. Максимов С. В. Методика Т. Лири в исследовании представлений человека о себе и о других. Методы исследования межличностного восприятия: спецпрактикум по социальной психологии / под ред. Г. М. Андреевой, В. С. Агеева. М.: МГУ, 1984. С. 89–102.
5. Столин В. В. Самосознание личности : монография. М. : Изд. Моск. Ун-та, 1983. 364 с.
6. Столяренко О. В. Виховання у школярів ціннісного ставлення до людини: теоретичний та методичний аспекти: монографія. Кн. 2. Методологія виховання ціннісного ставлення до людини в учнів загальноосвітньої школи. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 408 с.
7. Stoliarenko, O., Stoliarenko, O., Prokopchuk, V., Zhuravlova, L., Demchenko, I., Martynets, L., & Yakovliv, V. (2021). Fostering a Values-Based Attitude towards a Person in Secondary Schools in the Post-Soviet Space. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(3), P. 166–188. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/13.3/446>
8. Stoliarenko O., Stoliarenko O., Oberemok A., Belan T., Piasetska N., & Shpylova M. (2021). Shaping a Values-Based Attitude toward Human in the Context of Postmodernism via the Structural-Functional Model. *Postmodern Openings*, 12(3), P. 173–189. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/12.3/334>
9. Харман Г. Современный факторный анализ. М.: Статистика, 1972. 486 с.
10. Benjamin L. S. Structural analysis of social behavior: *Psychol. Rev.*, 1974, vol. 81.
11. Johnson D. & Johnson R. Cooperation and competition: Theory and research. Edina, MN: Interaction Book Company, 1989.
12. Kolb W. Changing Prominence of Values in Modern Sociological Theory. *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*. N.Y: Holt, Rinehard and Winston, 1957. 576 p.
13. Leary T. F. Interpersonal diagnosis of Personality. N.Y: Ronald Press Co., 1957.
14. Osgood Ch., Suci S., Tannenbaum P. The Measurement of meaning. Urban, 1957. 243 p.
15. Schaefer E. S. Converging conceptual models for maternal behavior and for child behavior. *Parental attitudes and child behavior* / Glideweile J. C.(ed). Springfield, 1960.

References

1. Artem'yeva Ye. Yu, Martynov Ye. M. Veroiatnostnye metody v psikhologii [Random Methods in Psychology]. М. : Izd-vo MGU, 1975. 206 s.
2. Vygotskii L. S. Razvitie vysshykh psikhologicheskikh funktsiy [The Development of Higher Psychological Functions]. М. : APN SSSR, 1960. 298 s.
3. Izard K. Psikhologia emotsii [The Psychology of Emotions] / perev. s angl. A.Tatlybaieva. SPb.: Izdatel'stvo «Piter», 1999. 464 s.
4. Maksimov S. V. Metodika T. Liri v issledovanii predstavlenii cheloveka o sebe i o drugikh [T. Leary's Technique in the Study of a Person's Ideas about Himself and Others]. Metody issledovaniya mezlichnostnogo vospriyatiya: Spetspraktikum po sotsial'noy psikhologii / pod red. G. M. Andreyevoy, V. S. Ageieva. М. : MGU, 1984. S. 89–102.
5. Stolin V. V. Samosoznaniye lichnosti: monografia [Self-consciousness of an Individual: a Monograph]. М. : Izd. Mosk. Un-ta, 1983. 364 s.
6. Stoliarenko O. V. Vykhovannya u shkolyariv tsinnisnogo stavlennia do liudyny: teoretichni ta metodichni aspekty : monografia [Teaching Value-Centered Attitude Towards People to Pupils: theoretical and methodical aspects: a Monograph] Kn. 2. Metodologia vykhovannya tsinnisnogo stavlennia do liudyny v uchniv zagal'noosvitni'oi shkoly. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 2018. 408 s.
7. Stoliarenko, O., Stoliarenko, O., Prokopchuk, V., Zhuravlova, L., Demchenko, I., Martynets, L., & Yakovliv, V. (2021). Fostering a Values-Based Attitude towards a Person in Secondary Schools in the Post-Soviet Space.

Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 13(3), 166–188. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/13.3/446>

8. Stoliarenko O., Stoliarenko O., Oberemok A., Belan T., Piasetska N., & Shpylova M. (2021). Shaping a Values-Based Attitude toward Human in the Context of Postmodernism via the Structural-Functional Model. *Postmodern Openings*, 12(3), 173–189. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/12.3/334>
9. Kharman G. *Sovremennyi faktornyi analiz [Modern Factor Analysis]*. M.: Statistika, 1972. 486 s.
10. Benjamin L. S. *Structural analysis of social behavior*. – *Psychol. Rev.*, 1974, vol. 81.
11. Johnson D. & Johnson R. *Cooperation and competition: Theory and research*. Edina, MN: Interaction Book Company, 1989.
12. Kolb W. *Changing Prominence of Values in Modern Sociological Theory*. *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*. N.Y: Holt, Rinehard and Winston, 1957. 576 p.
13. Leary T. F. *Interpersonal diagnosis of Personality*. N.Y: Ronald Press Co., 1957.
14. Osgood Ch., Suci S., Tannenbaum P. *The Measurement of meaning*. Urban, 1957. 243 p.
15. Schaefer E. S. *Converging conceptual models for maternal behavior and for child behavior. Parental attitudes and child behavior / Glideweile J. C.(ed)*. Springfield, 1960.

УДК 37.013:316.77

DOI 10.31652/2415-7872-2022-70-30-35

ОЛЕКСАНДР ХНИКІН

orcid.org/0000-0002-2477-1323

aleksandrnykin32127@gmail.com

аспірант кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ВАСИЛЬ КАПЛІНСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-0829-1079

vasuliukaplinskiy@gmail.com

доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ РОБОТИ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

В статті визначено і обґрунтовано організаційно-педагогічні умови, що забезпечують результативність виховання морально-вольових якостей підлітків в процесі позашкільної роботи з фізичної культури. Перша умова пов'язана з мотиваційним забезпеченням виховання морально-вольових якостей через методи звернення до свідомості та підсвідомості підлітків, друга – зі створенням морально-етичної атмосфери у взаємодії з підлітками, третя – з залученням підлітків до активної діяльності по самовихованню морально-вольових якостей. У своїй сукупності вони допомагають задіяти і активізувати мотиваційні ресурси підлітків, забезпечити комфортне спілкування з ними та ціннісно-нормативну єдність з педагогом. Педагогічний супровід підлітків, діалогічна стратегія взаємодії, побудована на взаємному контакті, стає важливим чинником успішного впливу на них з метою залучення до активного процесу, спрямованого на виховання морально-вольових якостей та їх самовиховання. Створення обґрунтованих педагогічних умов допомагає викликати інтерес, переконати у важливості, вплинути на емоційну та вольову сфери особистості підлітка, сформувавши потребу, включитись в усвідомлену самостійну діяльність, викликати післядію і таким чином забезпечити успішність виховання морально-вольових якостей підлітків в процесі позашкільної роботи з фізичної культури. Провідна роль у вихованні морально-вольових якостей належить особистості педагога та його вмінню забезпечувати взаємний контакт з підлітком. Особистість виступає джерелом професійної мотивації, оскільки впливає на зміни в системі поглядів і оцінок підлітків, на формування нових цілей, завдань та інтересів.

Ключові слова: організаційно-педагогічні умови, морально-вольові якості, виховання, мотивація, взаємодія, суб'єкт-суб'єктні відносини, самовиховання.

OLEXANDER KHNYKIN

Postgraduate student at Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Ostrozko Str., 32, Vinnytsia

VASYL KAPLINSKYI

Doctor of Pedagogics, Professor of the Department of Pedagogy, Vocational Education and Management of Educational Institutions at Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Ostrozko Str., 32, Vinnytsia

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR EDUCATION OF MORAL AND VOCATIONAL QUALITIES OF ADOLESCENTS IN THE PROCESS OF EXTRA-CURRICULAR WORK ON PHYSICAL CULTURE

The article defines and substantiates the organizational and pedagogical conditions that ensure the effectiveness of education of moral and volitional qualities of teenagers in the process of extracurricular work on physical education. The first condition is related to the motivational provision of education of moral-willed qualities through